

Demonstratívumok pragmatikai és pragmatikalizálódott használatai konstrukciós megközelítésben: az *azért* konstrukciói

Dömötör Éva

Nyelvtudományi Kutatóközpont

The basic function of demonstratives is deixis, which is traditionally treated as a key issue in pragmatics. However, demonstratives also provide a frequent source for discourse markers having textual or expressive function. The different functions of demonstratives can be explained and described in terms of the different structural and pragmatic environments which define recurring patterns, i.e. constructions. This paper focuses on the adverbial demonstrative *azért* and describes its both deictic and discourse marker uses as constructions. In accordance with the model proposed in Furkó (2007), which takes the functional class of discourse markers as a graded category and individual members of this class as being on different stages of pragmatization, the constructions of *azért* are presented by outlining a process of pragmatization whereby it moves along the propositional < textual < expressive cline.

Keywords: demonstrative, deixis, discourse marker, construction, pragmatization

Kulcsszavak: demonstratívum, deixis, diskurzusjelölő, konstrukció, pragmatizáció

1. Bevezetés

A mutató névmások és a mutató határozószók, összefoglaló néven a demonstratívumok legalapvetőbb funkciója a deixis. Ugyanakkor a világ különböző nyelveiben, illetve egy nyelv különböző demonstratívumait tekintve is megfigyelhető, hogy olyan pragmatikai funkciókban is használhatók, amelyekben az alapvető deiktikus jelentés elhalványodásával a diskurzusszervező (textuális jelölő) és/vagy expresszív (attitűdjelölő) szerep kerül előtérbe (Diessel 1999; Dér 2012). Az ilyen szerepkörben a demonstratívum eredetű elemeket diskurzusjelölőknek tekintem, amelyek leírása a tanulmányban két elméleti háttérfeltevésre épül: 1. A dis-

kurzusjelölő használatokat a nem diskurzusjelölő használatoktól, illetve az egyes diskurzusjelölő használatokat egymástól konstrukciós, vagyis az adott használatot konstrukcióként meghatározó formai és funkcionális tulajdonságaik különítik el. 2. A diskurzusjelölők kialakulását a grammatikalizáció egy sajátos változata, a pragmatikalizáció eredményezi.

Elemzésem középpontjában az *azért* demonstratívumforma áll, ennek konvencionalizálódott használatait – akár eredeti deiktikus (nem diskurzusjelölő), akár diskurzusjelölő funkcióikban – konstrukcióknak tekintem. A vizsgálat kiindulópontja és a konstrukciós keret választásának oka az a felismerés volt, hogy a demonstratívumok – ahogy egyébként a konstrukciós szemlélet szerint bármely nyelvi kifejezés – multifunkcionalitása, azaz különböző használatai rendszeresen visszatérő mintázatokként írhatók le, amelyeket sajátos szerkezeti és pragmatikai környezetek határoznak meg. Az ilyen módon rendszeresen visszatérő mintázatok konstrukciók, amelyek a konstrukciós nyelvszemlélet szerint a nyelvtan, és ebből következőleg a nyelvleírás alapegységei.

A pragmatikalizáció mint a diskurzusjelölők kialakulását eredményező folyamat olyan szemantikai–pragmatikai és szerkezeti változások együttese, amelyek egy bizonyos irányba, a diskurzuspragmatikai funkciók felé mozdítják el egy kifejezés használatát. A grammatikalizációtól a szemantikai és szintaktikai önállósodás felé mutató, ezért a lehmanni paramétereknek¹ (Lehmann 1982/1995, 2002) ellentmondó, ugyanakkor a diskurzusszinten működő nyelvi egységekre természetszerűen jellemző tulajdonságok kialakulása különbözteti meg. A pragmatikalizáció szinkron szempontból is megközelíthető, és így tekintve a diskurzusjelölők

¹ A Lehmann-féle grammatikalizációs paraméterek egy nyelvi jel autonómiáját jelzik, az autonómia csökkenésének mértéke pedig egyenes arányban van grammatikalizálódottságának fokával. Minél inkább csökken egy nyelvi jel más elemektől való elkülöníthetőségét biztosító szemantikai és fonológiai integritása a deszemantizálódás, illetve fonológiai kopás által, minél inkább nő a paradigmába rendeződésre való hajlama, minél inkább csökken választhatóságának szabadsága (vagyis minél inkább kötelezővé válik); minél inkább csökken szerkezeti hatóköre (grammatikai szintekben mérve), minél szorosabbá válik a mellette levő jelekkel való viszonya és gyengül a közöttük levő határ (akár az összeolvadásig), és minél inkább csökken a mozgékonyasága az elemek lineáris elrendeződésében, vagyis minél kötöttebbé válik a szintagma-tikus pozíciója, annál előrébb jár a grammatikalizáció folyamatában (Lehmann 1982/1995: 120–179).

multifunkcionalitásával hozható kapcsolatba, mégpedig úgy, hogy a különböző diskurzusjelölő funkciók, illetve egy konkrét, diskurzusjelölőként is használt forma különböző funkciói a pragmatikalizáció különböző szintjein vannak (Furkó 2007). Ebben a tanulmányban az *azért* funkcionális spektrumát vázolom fel a deiktikus használatoktól a diskurzusjelölő (textuális és attitűdjelölő) használatokig, a közöttük levő kapcsolatot pedig azzal magyarázom, hogy a pragmatikalizáció különböző fázisaiban vannak.

A tanulmány felépítése a következő. A vizsgálat módszerének rövid bemutatása (2.) után ismertetem a nyelv, illetve a nyelvtan konstrukciós felfogásának lényegét (3.), és összefoglalom azt a diskurzusjelölő- és pragmatikalizációkonceptiót, amelyet a vizsgálatban követtem (4.). Ezután térek rá az elemzésre (5.), amelyben az *azért* konkrét példáján keresztül az elméleti kiindulópontok (konstrukciók, diskurzusjelölők, pragmatikalizáció) összeérnek.

2. Módszer, adatok

A kutatás korpuszalapú volt, az adatokat A magyar nyelv nagyszótára (Nsz.) számára készült elektronikus szövegbázisból, a Magyar Történelmi Szövegtárból (MTSz.) gyűjtöttem. Mivel a céлом az volt, hogy az *azért* formának a mai magyar nyelvben létező konstrukcióit írjam le, a korpusznak alapvetően a 20. század közepétől 2010-ig (a jelenlegi felső időhatárig) tartó időszakban keletkezett forrásaiból válogattam, korábbi adatot ott közlök, ahol a konstrukció feltételezett előzményszerkezetét mutatom be. A Nsz. úgynevezett kiegészítő szöveggyűjteményéből akkor választottam adatot, ha az egy vizsgált konstrukció valamely formai vagy funkcionális tulajdonságát érzékletesebben bizonyítja, mint a MTSz. ugyanarra vonatkozó adatai. Ahol nincs megjelölve származási hely, ott konstruált példák találhatók. Kizárólag kvalitatív vizsgálatot végeztem, gyakorisági mutatókat nem közlök. Azért korlátoztam a vizsgálatot egyelőre a lehető legváltozatosabb nyelvi tények bemutatására arányok vizsgálata nélkül, mert a konstrukciós szemlélet szerint a központi (gyakori, produktív, „szabályos”) és periférikus (ritka, elszigetelt, „rendhagyó”) konstrukciók egyaránt fontosak. Ezért a tipikus és a kevésbé jellemző használatokat egyforma jelentőségűnek tüntettem fel.

3. A nyelvtan konstrukciós megközelítése

A tanulmányban követett konstrukciós megközelítés szerint (Goldberg 2003, 2006) minden konvencionizálódott forma–jelentés társulás konstrukció. Minden nyelvi szinten, a morféma, a szó, a szókapcsolat, az idiomatikus kifejezés, a tagmondat, mondat, összetett mondat szintjén is konstrukciók találhatók. A nyelvtan alapegységei ezek a különböző méretű és különböző mértékben absztrakt² konstrukciók, a nyelvtan maga pedig a konstrukciók hálózatként modellezhető rendszere.³

4. Diskurzusjelölő, pragmatikai jelölő, grammatikalizáció, pragmatikalizáció

4.1. Diskurzusjelölő, pragmatikai jelölő

A diskurzusjelölő terminus (hagyományosan rövidítve: DJ, angolul *discourse marker*, DM) azokra a nyelvi elemekre, kifejezőeszközökre utal, amelyek a diskurzusszerveződésben játszanak olyan módon szerepet, hogy egyfajta instrukcióként szolgálnak a hallgató felé, hogy a DJ által bevezetett vagy az azt tartalmazó megnyilatkozást (a gazdaegységet, *host unit*) hogyan kapcsolja az előzőekhez, illetve „integrálja a diskurzus koherens mentális reprezentációjába” (Hansen 1998: 246, 258). Alapvetően két fő pragmatikai funkciót szoktak megállapítani a diskurzusjelölők kapcsán. Az egyik a textuális, konnektív funkció, a másik az attitűdjelölő, interaktív vagy interperszonális szerep.⁴ Bizonyos diskurzusjelölő-értelmezések szerint a kettő nem tartható egyben, és diskurzusjelölőnek csak a textuális, vagyis a diskurzusszegmensek közötti kapcsolatjelölésben szerepet játszó eszközöket tekintik, míg az attitűdjelölésre használt

² Eszerint a konstrukciók a nyelvtanban egy kontinuum mentén képzelhetők el, amelynek egyik végén a konkrét („lexikális”) konstrukciók, a másik végén a sematikusabb grammatikai („szintaktikai”) konstrukciók állnak.

³ A konstrukciós nyelvtanról összefoglalóan ld. Kálmán 2001; Hoffmann – Trousdale 2013; Hoffmann 2016.

⁴ A hármás felosztások az utóbbiban kettéválasztják az attitűdjelölő (szubjektív) és interaktív, interperszonális (interszjektív) funkciókat (vö. Dér 2010: 21; Heine 2013: 1239). Megfigyelésem szerint a kettő nem válik el az egyes előfordulásokban úgy, hogy vagy csak az egyiket, vagy csak a másikat fejezné ki az adott DJ, ráadásul bármelyik esetben a megnyilatkozás expresszív tartalmának létrejöttéhez járul hozzá, ezért nem tartom továbbtagolandónak az attitűdjelölő funkciót.

formákat más pragmatikai jelölők közé sorolják⁵ (Fraser 1999; Dér 2008, 2009). A kétféle pragmatikai funkció (leegyszerűsítve: a kontextuális és a kontextuális jelölő) elméletileg megkülönböztethető, ugyanakkor épp az adatok világítanak rá, hogy a mesterséges szétválasztásuk erőltetett, mert az egyes előfordulások metszik a két funkciót. Ebből a megfigyelésből kiindulva elemzéseimben az *azért* demonstratívumformának a(z inkább) textuális és az (inkább) attitudinális használatait egyaránt diskurzusjelölőnek tekintetem, főként azért, mert – ahogy látni fogjuk – a két funkció egyszerre is érvényesülhet.

A diskurzusjelölőknek vannak nem definitív, de a szakirodalom többségében elfogadott jellemzői (Hansen 1998; Furkó 2007: 55–71, 2019: 21–25, 2020: 6–16; Dér 2008: 111–113, Dér 2009, 2010; Heine 2013: 1209–13; Heine et al. 2021: 1.1. fejezet alapján):

- (i) Nem-propozicionális jelentésük van abban az értelemben, hogy nem érintik a szegmens propozicionális, igazságfeltételekben meghatározható jelentését (*non-truth-conditional*).
- (ii) Jelentésük procedurális (nem konceptuális) jellegű, mert a beszélőnek a hallgató felé irányuló instrukcióiként funkcionálnak, a hallgató számára pedig metatextuális munkát jelentenek.
- (iii) Szintaktikailag függetlenek. A DJ-k általában nem alkotnak mondatnyi összetevőt más kifejezésekkel, nem végezhető velük mondatnyi művelet: nem fókuszálhatók, nem tagadhatók, nem lehetnek mellérendelés tagjai, nem lehetnek bővítményeik.
- (iv) Hatókörük változó, akár egyazon DJ-nek is (pl. bizonyos konstrukciókban egy mondatrészre, másokban egész mondatra, ismét másokban több mondatból álló diskurzusrészletre terjed).
- (v) Az előbbivel összefügg szórendi szabadságuk. Bár a leggyakoribb a mondat-, illetve szegmenskezdő helyzet, a mondat végi helyzet is jellemző, sőt, valamely köztes pozícióban is előfordulnak DJ-k (ezen belül tipikusan a topik után). Ha nem is fogalmazható meg általános szórendi szabály, egy adott DJ egy adott funkciójához

⁵ Nem könnyíti meg az eligazodást, hogy a pragmatikai jelölőknek (*pragmatic markers*, PM) is számos értelmezése van, amelyek közül néhány átfedésben van a diskurzusjelölőkével. A PM és DM értelmezések, sőt, a hasonló jelentéssel felruházott diskurzuspartikula (*discourse particle*), pragmatikai partikula (*pragmatic particle*), konnektívum (*discourse connective*) lehetséges viszonyairól részletesen szól Dér (2009).

- társulhat valamilyen szórendi kötöttség, épp ez segíti egy diskurzusjelölős konstrukció azonosítását (ld. Aijmer 2006; Dér 2012).
- (vi) A DJ-k többjelentésűek. Ezt konstrukciós keretben úgy lehet megfogalmazni, hogy konstrukcióspecifikus jelentéseik vannak: a konstrukciós elemzés célja az egyes jelentések, funkciók meghatározása a formai (szerkezeti és – ha jellemző – prozódiai) tulajdonságok meghatározásával együtt.
 - (vii) Szófajilag, strukturálisan és formális jegyeiket tekintve sokfélék lehetnek, a partikulaszerűektől a többszavas kifejezésesekig. Formailag rendszerint rögzültek (nem toldalékolhatók).
 - (viii) Használatuk a társalgási nyelvben jellemző leginkább.

A vizsgálatban követett értelmezés szerint a diskurzusjelölők a fent említett pragmatikai szerepkör alapján funkcionális osztályt alkotnak. Méret, formai összetettség és beágyazottság szempontjából meglehetősen heterogén csoportról van szó, ezért szófajnak nem tekinthető. Különböző szófajú, méretű, szerkezetű nyelvi eszközöknek van tehát diskurzusjelölő funkciója.

Egy adott DJ-re nem kell, hogy igaz legyen az összes jellemző vonás, de minél több igaz rá, annál közelebb áll a prototipikus DJ-hez. Másfelől, a felsorolt jellemzők között van olyan (szintaktikai függetlenség, nem-konceptuális jelentés, hatóköri szabadság), amely nem abszolút jelleggel igaz (vagy nem igaz) egy vizsgált nyelvi elemre, hanem valamilyen mértékben. A tulajdonságok centrum–periféria elv mentén történő érvényesülése, a DJ fokozatos kategóriaként való felfogása (pl. Furkó 2007: 72–74) „megengedi”, hogy változatos nyelvi kifejezések tartozzanak ide.

4.2. Grammatikalizáció, pragmatikalizáció

A pragmatikalizáció a grammatikalizáció azon speciális változata, amelynek eredménye a diskurzusjelölők kialakulása. Traugott (1995) hívja fel a figyelmet arra, hogy a diskurzusjelölők kialakulását jellegzetes szemantikai–pragmatikai és formai változások együttese eredményezi, amelyek közül azonban néhány nem felel meg a Lehmann által leírt grammatikalizációs paramétereknek (Lehmann 1982/1995, 2002). Traugott nem arra a következtetésre jut, hogy a diskurzusjelölők kialakulása nem grammatikalizáció – épp ellenkezőleg: az az állásfoglalása, hogy a Lehmann által megfogalmazott grammatikalizációs „követelmények” túl korlátozóak, kizárnak olyan nyelvi változásokat a grammatikalizáció köré-

ből, amelyek a jellegzetes szemantikai–pragmatikai és formai mechanizmusok együttes történése miatt valójában összetartoznak. Lehmann a grammatikalizációs paramétereket ugyanis a grammatikalizáció klasszikus esetének, a morfológizációnak, a grammatikai viszonszók, eszközök kialakulásának a megfigyeléséből állapította meg, és általánosságban a grammatikalizáltság és az önállóság fordított arányossági viszonyát fejezik ki. Traugott szerint téves megközelítés lenne a diskurzusjelölőkön is ugyanezeket számon kérni: a hatókörszűkülésnek, a kötelezővé válásnak, a szintaktikai kötöttség kialakulásának vagy növekedésének, valamint a paradigmába rendeződésnek ugyanis általában épp az ellenkezője történik akkor, ha egy mondaton belüli vagy mondat szintű nyelvi egység (konstrukció) a diskurzus szintjére kerül, márpedig a DJ-k kialakulásának ez a lényege (Heine et al. 2021). Ráadásul Lehmann paraméterei a kanonikus grammatikalizációt sem jellemzik kimerítően, ugyanis a folyamat általánosságban egy olyan szemantikai–pragmatikai átalakulással indul, amelyben a deszemantizálódást, vagyis bizonyos eredeti jelentésjegyek elvesztését újfajta, absztraktabb funkció kialakulása ellensúlyozza.

Ez egyfelől indokolja, hogy a grammatikalizáción belül megkülönböztessük a pragmatikalizációt, másfelől, ha Traugott alapján a grammatika fogalmába beleértjük a pragmatikát is, épphogy szükségtelenné teszi. Mindazonáltal, mivel jól körülhatárolható, a grammatikalizáció más, „klasszikus” változataitól eltérő sajátosságai vannak, a tanulmányban a pragmatikalizáció szót használom a diskurzusjelölők kialakulását eredményező nyelvi változásra, Traugott-tal egyetértve és hangsúlyozva, hogy annak egy kiterjesztett grammatikalizációfogalomba kell beleférnie (vö. még Traugott – Trousdale 2013: 99–112).

A grammatikalizáció olyan nyelvi változás, amelyben nem változhat bármi bármilyen irányban. Bár az ún. egyirányúság hipotézis (Hopper – Traugott 2003: 99–139) heves szakmai vitákat váltott ki (ld. Dér 2008: 65–91; Norde 2009: 2. fejezet), az ma már cáfolhatatlannak tekinthető, hogy a szemantikai–pragmatikai változásnak a grammatikalizációban a szemantikai általánosulás és az azzal párhuzamos pragmatikai erősödés az iránya, és ez valamilyen mértékben korlátozza a jelentések kialakulásának sorrendjét. Traugott megállapította, hogy a szemantikai–pragmatikai változások egy általános sémához igazodnak:

- (1) propozicionális jelentés (> textuális jelentés) > expresszív jelentés (Traugott 1982: 256, idézi Traugott 2003: 633).

A jelentésváltozás nem feltétlenül megy végig minden egyes lépésen. Egyrészt megállhat valamely textuális jelentésnél, másrészt expresszív jelentés kialakulásához – ahogy arra a középső szakasz opcionálitása utal – nem szükséges közbülső textuális állomás. Propozicionális, azaz olyan jelentés, amely a mondat igazságfeltételeire hat, közvetlenül átmehet expresszív, attitűdjelölő jelentésbe. A lényeg a jelentésváltozás iránya: ez a háromcsomópontos séma ugyanis megfelel a grammatikalizációt általánosabban definiáló grammatikaivá (grammatikaibbá) vagy (ezen belül) pragmatikaivá (pragmatikaibbá) válás folyamatának. Textuális jelentés lehet valamilyen „hagyományos” szöveggrammatikai funkció; ilyenkor a nyelvi egység utal valamely előző vagy következő nyelvi egységre, illetve a mondaton belüli vagy mondatok közötti grammatikai vagy logikai kapcsolatot jelzi, például ok-okozati, feltételes vagy időviszonyt, elentétet, koreferenciát. Ha az ilyen szerepű kifejezésre nagy arányban érvényesek a 4.1.-ben felsorolt DJ kritériumok (i)–(viii), akkor diskurzusjelölők textuális funkciójáról van szó (Traugott 1995; Dér 2005: 251–253). Akár a textuális, akár egyenesen a propozicionális jelentésből gazdagodhat egy nyelvi jel expresszív jelentéssel úgynevezett szubjektivizáció révén, amelynek során a beszélői szempont integrálódik az adott elem, szerkezet jelentésébe. A grammatikalizáció ezen fázisában a kifejezés a beszélőnek a beszédesemény valamely összetevőjéhez való viszonyulását kódolja, tehát attitűdjelölő szerepe van. Az ilyen szerepű nyelvi elemek is diskurzusjelölőnek tekinthetők a tanulmányban követett definíció szerint. Az alábbi elemzés ezt az általános változási tendenciát (1) tükrözve jeleníti meg a mutató határozószóból kifejlődő diskurzusjelölő funkciókat.

5. Az *azért* konstrukciós vizsgálata

5.1. Előzmények

Ahogy a bevezetésben említettem, demonstratívumok pragmatikai funkciójú elemként való használata több nyelvben megfigyelhető (Diessel 1999: 93–114). Diessel – Breunesse (2020) száz nyelven végzett vizsgálat alapján kimutatja azt a tendenciát, hogy a demonstratívumok jellemző grammatikalizációs forrásai adverbialis kötőszóknak, illetve egyéb textuális (konnektív) funkciójú eszközöknek. A vizsgálatuk nem expliciten konstrukciós szemléletű, azonban hangsúlyozzák, hogy a grammatikalizáció nem elszigetelt nyelvi elemeket érint, hanem konstrukciókat.

Az *azért* jelentésváltozását Dömötör (2012)-ben is már grammatikalizációs folyamatként ábrázoltam a propozicionális jelentésektől a textuális és az expresszív funkciók kialakulásáig, a demonstratívumok grammatikalizációjára általánosan jellemző tendenciákkal összevetve (exoforikus > endoforikus > grammatikai funkciók, ld. Diessel 1999: 115–159). Jelen tanulmány ennek eredményeit a konstrukciós megközelítéssel egészíti ki.

Dér (2012) részletesen vizsgálja az *azért* és *akkor* poliszemiáját a mai magyar spontán nyelvhasználatban, ezen belül különösen a diskurzusjelölő funkciókra helyezi a hangsúlyt. A Magyar spontánbeszéd adatbázis (BEA) anyagából nyert adatok alapján arra az eredményre jut, hogy „a mai magyar nyelvben gyakori mutató névmási eredetű elemek” (az *azért* és *akkor* mellett az *ilyen, így*) „nagy többsége pragmatikai szerepre tesz szert” (i. m. 176). Az *azért* esetében megfigyelte, hogy gyakran követ elentétes kötőszót (leginkább a *de*-t), és hogy a megelőző szófajok és a mondatbeli pozíciója szerint funkciókülönbséget mutat (i. m. 164–167). Bizonyos pragmatikai szerepeit szintén a szubjektívizációval magyarázza.

Abban a diskurzuspragmatikai megközelítésben, hogy a diskurzusjelölők multifunkcionalitása és heterogenitása a pragmatikalizáltsággal összefüggésben ragadható meg, az elemzés Furkó (2007)-et követi. Javaslata szerint az egyes diskurzusjelölők, sőt, diskurzusjelölő előfordulások pragmatikalizáltságának mértéke kimutatható egy olyan értékelési rendszer alapján, amelyben megadható, hogy a diskurzusjelölőség kritériumai közül (ld. 4.1. (i)–(viii), bár Furkó nem pontosan ezt a nyolc tulajdonságot ellenőrzi az általa vizsgált DJ-knél) mennyinek, illetve melyeknek felelnek meg. A DJ kritériumok mentén való tesztelés alkalmas arra, hogy a diskurzusjelölő használatok pragmatikalizáltságának mértékét felmérjük.

5.2. Az *azért* eredeti, demonstratívum használatai

A demonstratívumok állandó, kontextustól függetleníthető jelentése a „tartalmas”, konkrétabb jelentésjegyekből álló névszókhöz, határozószókhöz képest általános, sematikus. Diessel (1999) a demonstratívumok szemantikai leírásában kétféle jegytípus megkülönböztetését javasolja, ezek (i) a deiktikus jegyek és (ii) a kvalitatív jegyek. A deiktikus jegyek elsősorban a referensnek a deiktikus centrumhoz viszonyított helyzetét határozzák meg, kontrasztív szemantikai kategóriákban kódolva, ez prototipikusan a közel–távol kontraszt. A demonstratívumoknak nem „kell”

minden egyes előfordulásukban kontrasztívnak lenniük, de minden nyelv demonstratívumrendszere kontrasztív formák paradigmáin alapul. A deiktikus jegyeket elsődlegesen a névmástövek kódolják. A magyarban például a deiktikus kontraszt kifejezőeszköze a névmástövek magánhangzója: a közelséget a palatális, a (viszonylagos) távolságot a veláris alakok kódolják. Semleges kontextusban ezek a névmási formák neutralizálódhatnak, továbbá elenyésző számban léteznek eleve semleges névmások, viszont nincs olyan nyelv, amelyben egyáltalán nincsenek deiktikus kontrasztba állítható névmások (Diessel 1999: 50). A kvalitatív jegyek határozzák meg, hogy a referens milyen általános szemantikai osztályba tartozik, például tárgy vagy személy vs. hely; élő vs. élettelen; humán vs. nem humán; nő vs. férfi stb. (Diessel 1999: 35–55). A magyar *az/ez* főnévi mutató névmások kvalitatív jegyei a mai nyelvéllapotban prototipikusan az 'élettelen' és 'tárgy', de ezt, ahogy látni fogjuk, sokszor felülírja valamilyen – akár szerkezeti, akár pragmatikai – körülmény. Ennél specifikusabb jelentése épp azért nincs a demonstratívumoknak, mert elsődleges a rámutató-utaló, deiktikus szerepük, amelynél fogva referenciális értelmezésük mindig a kontextustól függ. A nemzetközi deixiskutatásban Haliday – Hasan (1979)-re hivatkozva a deiktikus funkción belül két típust különítenek el attól függően, hogy a „külső” vagy a „belső” kontextusban érhető el a deiktikus elem referense. A deiktikus utalás exoforikus, ha a beszédhelyzet valamely nem nyelvi, „nyelven kívüli” összetevőjére, tényezőjére történik az utalás, amelyet prototipikus esetben nonverbális deiktikus rámutatás is kísér. Ezzel szemben az endoforikus deixis esetében a deiktikus kifejezés „belülre”, az éppén folyó diskurzusra vagy annak valamely részletére utal, referense tehát a szöveggörnyezetben azonosítható.

5.2.1. Exoforikus deixis

Az *azért* forma legalapvetőbb funkciója az exoforikus utalás, amelyben az *az/ez* főnévi mutató névmás egy tipikusan gesztussal is jelölt entitásra utal a szituációs kontextusban. Az *azért* (és *ezért*) forma belső szerkezete exoforikus használatban még transzparens (*az/ez* + *-ért*), a palatális/veláris alak közti választást soktényezős diskurzuspragmatikai feltételrendszer határozza meg (ld. Laczkó 2006, 2008, 2021; Tóth – Csátár 2014, 2015; Tóth 2019), prototipikus esetben a demonstratívumpár mély hangrendű tagja a deiktikus központtól való távolságot, a magas hangrendű a közelséget jelöli. Ezt az alapbeállítást azonban módosíthatja a

deiktikus kivetítés, az attitűdjelölés, a figyelemirányítás stb. (Laczkó 2008, 2021). A négy főnévi mutató névmási forma mindegyike előfordulhat (önálló palatális / önálló veláris / adnominális palatális / adnominális veláris):⁶

(2a) *Azért / ezért jöttem.*

(2b) *Azért / ezért a könyvért jöttem.*

5.2.2. Endoforikus deixis

Az exoforikus utalásnál egy lépéssel absztraktabb az endoforikus utalás azon változata, ahol a névmási forma egy megelőző főnévi kifejezéssel koreferens. Az ilyen, anafora szerepű mutató névmás jelölésére már nem érvényes, hogy jellemzően tárgyi dolog, hiszen az antecedens főnévi kifejezés bármilyen entitást jelölhet. Ebben a fázisban is megvan az exoforikus utalásnál említett formai változatosság (3). Endoforikus deixis esetén szintén összetett diskurzuspragmatikai feltételrendszer irányítja a magas és mély hangrendű névmások közötti választást (erről részletesebben: Dömötör 2022: 85–102).

(3a) *Pár hete rendeltem egy könyvet, szóltak, hogy megérkezett. Azért még elmegyek a könyvesboltba.*

(3b) *Több hete rendeltem egy terméket, ma végre szóltak, hogy megérkezett. Ezért még elmegyek és átveszem, de többet oda nem rendelek.*

(3c) A: *Rendeltem egy könyvet, a Száz év magányt.* B: *Azért a könyvért jártam végig az összes antikváriumot fiatal koromban.*

(3d) *Megrendeltem a Száz év magányt. Ezért a könyvért jártam végig az összes antikváriumot fiatal koromban.*

(4) *A fiú az illegalitásban, az eszméért harcolva töltötte el rövid életét, és azért is halt meg.* (MTSz. 1983, Radnóti Zsuzsa)

⁶ A magyar *az/ez* főnévi mutató névmások a mai magyar köznyelvben kétféle szerkezetben fordulnak elő: önállóan (pl. *Azt/ezt kérem*) és egy határozott névelős főnévi kifejezés előtt, azzal egyeztetve (pl. *Azt/ezt a könyvet kérem*). Diesselt (1999) követve az előbbit pronominális, az utóbbit adnominális névmásnak nevezem, mert a latin szavak a funkció szempontjából semleges utalnak a szintaktikai disztribúcióra: a főnévként / névszóként önmagában előforduló (*pronominal*), illetve egy főnévi / névszói kifejezéssel együtt előforduló (*adnominal*) névmásra.

- (5) *Az álmaiért nem felel, azokért a Teremtő felel.* (MTSz. 2005, Spiró György)

A (2–5)-ben az *az* főnévi mutató névmás *-ért* ragos alakja található, amely az állítmánnyal együtt például a *jönni valamiért, elmegy valamiért valahova, bejár valamit valamiért, meghalni valamiért*, illetve *felel valamiért* konstrukciót örökli. A szótári hagyományban ezek az adatok nem is az *azért* címszó alatt szerepelnének, hanem az *az* szócikkben (ld. Nszt.). A grammatikalizációs kontinuum szempontjából viszont fontos feltüntetni az *azért* funkcionális spektrumában is ezt a még mind szemantikailag, mind formailag teljesen kompozicionális használatkört.

Diessel annak alapján különíti el az endoforikus utalás két fajtáját, hogy a névmás vagy egy antecedenes főnévvel áll koreferenciális viszonyban (3–5), vagy egy közvetlen megelőző vagy követő diskurzusrészletre utal (6–7). Az előbbit nevezi ő anaforának, az utóbbit diskurzusdeixisnek. A megkülönböztetésnek az *azért* esetében van létjogosultsága, hiszen az utóbbi használatban csökken a formai változatosság, a főnévi jegyek eltűnnek, nem lehet többes számba tenni (6a), és adnominális szerkezetet sem alkot az *azért* (6b), a palatális alakkal viszont még mindig váltakozik (6c):

- (6) *Én magával akarok beszélni. **Azért** vagyok itt.* (Bereményi Géza, 1978)
 (6a) **Én magával akarok beszélni, és meghívni egy teára. Azokért vagyok itt.*
 (6b) **Én magával akarok beszélni. **Azért** a célért vagyok itt.*
 (6c) *Én magával akarok beszélni. **Ezért** vagyok itt.*
 (7) *Nagyon szeretem Verne Gyulát... **azért** is választottam ezt az írói álnevet.* (MTSz. 1981, Elbert János ford., Mihail Afanaszjevics Bulgakov)

A csökkenő formai változatosságból arra lehet következtetni, hogy az újraelemzés ebben a használatban megtörtént: az *az* és az *-ért* toldalék összeolvadásából mutató határozószó keletkezett. Ahogy már volt róla szó: a grammatikalizációban és pragmatikalizációban szemantikai általánosulás megy végbe, rendszerint úgy, hogy az új grammatikai és/vagy pragmatikai funkció valamely eredeti jelentésjegy absztraktabbá válásával jön létre: a célhatározó (6) és okhatározó (7) szerep ilyen kapcsolatban

van a (2–5)-beli használatokkal.⁷ A (2)-ben a jövésnek, a (3)-ban a boltba beugrásnak, az antikváriumok végigjárásának, a (4)-ben a meghalásnak a célja, illetve az (5)-ben a felelésnek (mint felelősségnek) az „íranya” főnévi természetű entitások, ezekre utal az *azért*, amelynek referenciáját a deiktikus gesztus (2) vagy a koreferens főnévi antecedens (3–5) azonosítja. A (6)-ban és a (7)-ben az „itt vagyok” célja, illetve a névválasztás oka mondat formájában van megfogalmazva. Az absztraktabbá válás ebben a fázisban tehát abban áll, hogy a propozicionálisan megfogalmazott entitások (események, helyzetek, tények stb.) rendszerint összetettebbek, elvontabbak, mint a főnévvel jelölt entitások (dolgok, személyek).

5.2.3. Utalósós konstrukciók

Az endoforikus deixis mindkét alaptípusának, a diesseli rendszerezésben megkülönböztetett anaforának és diskurzusdeixisnek is van egy sajátos grammatikalizálódott szerkezete: az utalósói használat. A főnévi anaforikus ragos mutató névmásból a vonatkozó szerkezet (8–11), a mutató határozószóból az okhatározó (12–13) és a célhatározó mellékmondatos (14) összetett mondat utalósós használata grammatikalizálódott.

Utalósó + vonatkozó névmás

- (8) *Ő azt várta volna, hogy mindenért lelkesedjek, még azért is, amiért nem tudtam.* (MTSz. 2005, Molnár Anikó)
- (9) *ha magasan tartaná a mércét [ti. a felsőoktatási rendszer], [...] annak is nekigyürkőzne a továbbtanulni akaró, s aki nem, azért nem is kár.* (MTSz 1998, Beke Kata)⁸
- (10) *A kancellár úr köszönetét fejezi ki önnek azokért a fontos és nagyon jelentős szolgálatokért, amelyeket ön Poroszország győzelme érdekében tett.* (MTSz. 1968, Hernádi Gyula)
- (11) *a hímek a fűgében maradnak, itt harcolnak azokért a nőstényekért, amelyek a gyümölcsben lévő lárvákból fejlődnek ki.* (Nsz. 1997, Természet Világa)

⁷ A (4)-ben az *-ért* ragos főnévi forma a *felelős* melléknév vonzata.

⁸ A példamondat már Dömötör (2012: 8)-ben is szerepel.

Utalószo + *mert* / *mivel* / *hogy*

- (12) *Csak azért jöttem, kedves szomszéd, mivel Nagelschmidt urat láttam észveszejtve és egyedül hazanyargalni. Csak nem történt újra valami?* (MTSz. 1973, Sütő András)
- (13) *engem azért cikiztek, mert sokat olvasok és jól tanulok, Virágot meg azért, mert emós.* (MTSz. 2010, Leiner Laura)
- (14) *A férjem, folyamatosan szteroidokkal nyomta magát. Mondtam neki, hogy ez is olyan, mint a drog, mire ő azt felelte, nem azért csinálja, hogy lebegjen, meg eufóriája legyen, hanem azért, hogy a testét építse.* (MTSz. 2008, Varga Tímea)

Az utalószo konstrukciók összetettmondat-konstrukciók, több különböző szubkonstrukcióval. A közös bennük az, hogy a főmondatban egy mély hangrendű demonstratívum van, amely ugyanarra a mondatrésze „*utal*”, mint a mellékmondat. Az *azért* forma vonatkozó mellékmondatot tartalmazó mondat, illetve ok- vagy célhatározó összetett mondatok utalószoja lehet. Az utalószo szerepben levő névmás funkciója az úgynevezett konnexiós koreferencia, a tagmondatok közötti grammatikai kapcsolat jelölése (Laczkó 2006: 73). A mutató névmás a vonatkoztatás konstrukcióban a vonatkozó névmással együtt (8–11) valósítja meg a konnexiós koreferenciát. A nem vonatkozó szerkezetes összetett mondatok esetében a főmondati névmás, névmási kifejezés nem a *hogy*, *mert*, *mivel* kötőszókkal áll koreferenciális kapcsolatban, hanem az egész mellékmondatra utal (12–14).

Az utalószóként használt mutató névmás deiktikus funkciója nem szűnt meg, hiszen a vonatkozó névmással való koreferencia, illetve a mellékmondatra, azaz egy propozicionálisan megfogalmazott diskurzusrészletre való utalás a diesseli értelemben vett anafora és diskurzuseixis absztraktabb, grammatikai funkcióval bővült változata, grammatikalizálódott endoforikus funkció.

Az utalószo szintaktikai viselkedése is a legtöbb szempontból hasonlít az 5.2.2. eseteire: lehet hangsúlyos, lehet tagadni, *is*-sel bővíteni, alkothat mellérendelő szerkezetet (saját magával, (13–14)), emellett viszont megfigyelhetők jellemző szórendi mintázatok. A vonatkoztatás konstrukcióban az utalószo mutató névmás és a vonatkozó névmás a szoros koreferenciális viszony miatt általában minél közelebb vannak egymáshoz: a vonatkozó névmás kötelezően a mellékmondat kezdő pozíciójában, az utalószo pedig főmondat–mellékmondat sorrendben begyakoroltan a fő-

mondat végén (8), (10), (11), fordított tagmondsorrendben a mondat elején (9) áll. Az okhatározó és célhatározó grammatikai szerepű mutató határozószó jellegzetes főmondati helye az ige előtti, más néven igemódosító pozíció.

Az viszont a grammatikalizálódás jele, hogy míg az anaforikus, diskurzusdeiktikus (5.2.2.) mutató névmás megvalósulhat palatális formákkal is, az utalószó funkció kifejezetten a veláris formával társul. Ez egybehangzó Diessel azon megállapításával, hogy a demonstratívumok grammatikalizációja során a deiktikus kontraszt megszűnik, és a grammatikalizálódó elem az egyik formára korlátozódik (Diessel 1999: 118).

5.2.4. Következtető „kötőszó”

(15) *És te, kamasz lázunkból és fiatal örültségünkől született, értelmetlen isten! Közzeledik a nap, amikor elszakadunk egymástól, és elszakadunk tőled. Vedd hát azért a mi áldozatunkat kegyes hajlandósággal, és hosszabbítsd meg gyermekéletünk tejfehér napjait.*

(MTSz. 1962, Keszi Imre)

(16) *Ezt üzeni az Úr: Elhagyjatok, azért hát én is Sisák kezére adlak benneteket.* (Nszt. 1996, Katolikus Biblia (ford.))

Szintén a diskurzusdeixisből (5.2.2.) grammatikalizálódott az a – szótári hagyományban (pl. Nszt.) kötőszóként kategorizált – használat, amelyben az *azért* forma hangsúlytalan, jellemző helye a mondat vagy tagmondat eleje, illetve közvetlenül az állítmány utáni pozíció (15), és a diskurzusban megelőzőkhöz való laza szemantikai–pragmatikai viszonyt jelzi: a következtetést, amely az okhatározó grammatikai szerep grammatikalizálódásával, pragmatikalizálódásával jött létre. Ebben a diskurzuspragmatikai szerepben az *ezért* változat terjedt el:

(17) *Monsieur Durand helyett az infótanár jött be, és közölte, hogy a franciatanár ma nincs, ezért ő helyettesít.* (MTSz. 2010, Leiner Laura)

(18) *A beteg ellenállásához való viszonyulásunk alapvető meghatározója lesz a későbbi együttműködésnek. Fontos ezért néhány szabályt szem előtt tartanunk.* (MTSz. 2010, Pilling János – Tényi Tamás – Fehér László)

Az *azért* stílusosan jelölt: rituális vagy archaizáló szövegekben fordul elő.

Ebben a konnektív, diskurzusrészeket kapcsoló szerepben mind az *azért*, mind az *ezért* a traugotti jelentésváltozási séma (1) textuális fázisát

érte el. Laza szintaktikai kötődése a mondathoz, alaki állandósága (csak egyes számban fordul elő), jellegzetes, de nem kizárólagos mondat eleji helyzete megfelel a diskurzusjelölők formai jellemzőinek, jelentése azonban még nem vesztette el konceptuális jellegét (okság > következmény).

5.3. Megengedés, ellentétesség

A megengedő jelentésviszony az okság és az ellentétesség sajátos keveredése. Az előző tagmondatból, mondatból következő körülménnyel, ténnyel való ellentétesség kifejezésében az *azért* forma is részt vesz:⁹ leginkább valamilyen ellentétes kötőszóval együtt, vö. (19), (20), (22), (23). Ebben a használatban jellemző összetettmondat-konstrukció a megengedő kötőszót, névmást tartalmazó tagmondat után következő, *azért* által bevezetett tagmondat (21–23). A megengedő jelentéstartalomnak ez a párhuzamos jelölése nyomatékosító hatású.

Az ilyen szintaktikai szerkezetek gyakorisága olyan jelentésváltozást idézett elő, hogy az *azért* egyedül is képes lett a következtetés ellentétességének kifejezésére (24–25). Ebben a szerepben szintén, ahogy már az 5.2.4.-ben láthattuk, nem hangsúlyos, nem lehet tagadni stb., tehát nem grammatikai mondatrészt.

- (19) *Ez tök rendes gesztus volt tőle, **de azért** persze nem fogadtam el.* (MTSz. 2010, Leiner Laura)
- (20) *Ismersz engem, Marcelló? Annyira biztos ismersz, hogy eléggé nyíltszívű és nyíltszájú krapek vagyok. **Hanem azért** én se szoktam mindent kiírni a faliújságra.* (MTSz. 1979, László-Bencsik Sándor)
- (21) *Döbbenjünk rá az újságcikkre: **ha** nem is liheg hamiskodó szuperlatívuszokat, **azért** ő is nagyon jelentős műnek véli a regényt.* (MTSz. 1992, Bikácsy Gergely)
- (22) ***Akármi** történt velünk – kizártuk egymást, bezártuk egymást –, **azért** mi mégis barátok maradtunk.* (MTSz. 1989, Konrád György)
- (23) ***Bár** a csirkemáj hidegen is finom, **azért mégiscsak** frissen az igazi.* (MTSz. 2010, Lajos Mari)

⁹ Az *ezért* forma ebben és a következőkben leírt konstrukciókban nem fordul elő, tehát a közös grammatikalizációs útjuk az előzőekben bemutatott textuális funkciókig tart.

- (24) *Épp a napokban beszélgettem az öltözőben egyik kolléganőmmel arról, hogy mennyivel egyszerűbb a férfiaknak. Nem kell öltözködniük, sminkelniük, felvesznek egy szmokingot és kimennek a színpadra, máris elegánsak. Erre azt mondta: „Azért én nem cserélnék velük, nem adnám oda, hogy nő lettem.”* (MTSz. 2006, Női szív)
- (25) *Virág üzenete: Amikor megláttam, h jelszó kell, lefejeltem az asztalom. Van egy dudor a homlokomon. Reni üzenete: Azért ennyire nem vészes a helyzet.* (MTSz. 2010, Leiner Laura)

A (25) ugyanakkor arra is jó példa, hogy a textuális és az attitűdjelölő kapcsolat mennyire összefonódik a konkrét használatokban. Az *azért* ugyanis itt sem diskurzusrészleteket, propozíciókat stb. kapcsol össze, hanem az azokhoz kapcsolódó beszélői elvárásokat, feltételezéseket, vélekedéseket. A (25)-ben a beszélő (Reni) feltételezi, hogy beszélgetőtársa (Virág) azért fejelte le az asztalát, mert „vészesnek” gondolja, hogy jelszó kell. Viszont ebben nem ért egyet vele, szerinte (tehát szubjektíven) ennyire nem vészes a helyzet. Az *azért* tehát az ellentétességet kifejező használatban már szubjektivizálódhat, amelynek során az expresszív funkció kerül előtérbe.

5.3.1. Az [Azt azért ne(m) VP] konstrukció

A pragmatikalizáció folyamatában egy jellegzetes szubkonstrukció körvonalazódik, amelynek szemantikai–pragmatikai feltétele szintén egy következtetés és egy ellentét. Ám (19–25)-től eltérően itt a következtetés ki van mondva (általában a beszédpartner által), amelyre a beszélő explicit (tagadószóval vagy tiltószóval kifejezett) tagadással, tiltással, vagyis ellentétes állásfoglalással reagál. A konstrukció funkciója a következtetés eltúlzottságának, helytelenségének jelzése. Tipikus szintaktikai forma a [(kontrasztív) topik > azért > tagadószós predikátum], de az *azért* mondatkezdő pozíciója is lehetséges (28).

- (26) *IVÁN Micsoda? Üssem agyon? OLGA Azt azért ne!* (MTSz. 1987, Márton László)
- (27) *– A végén még engem is ottfognak. – Azt azért nem hinném. Mert mihez kezdenének veled?* (MTSz. 2001, Szilágyi István)

- (28) – *Kristóf akkor mi volt? – Kristóf – úgy emlékszem – a pártközpont földszintjén ült egy szobában. A tényleges rangját és beosztását nem tudnám megmondani. – Valamilyen szürke eminenciás? – Azért ezt nem mondanám, de közel volt a szobája a Rákosiéhoz.*
(MTSz. 1990, Kubinyi Ferenc)

5.3.2. Implicit ellentétes következtetés

A (24) és (25) példák már átvezetnek a pragmatikalizáltság következő szintjére, és egyben igazolják a pragmatikalizálódás folyamat jellegét, amelyben természetesen az átmeneti vagy határon levő jelenségek. További szubjektívizálódás eredménye az a konstrukció, amelyben az ellentétes következtetés már sokkal inkább implicit módon, a beszélő vagy a hallgatónak a beszélő által feltételezett tudásából, vélekedéséből kiindulva, ahhoz képest ellentétesen történik meg, ahogy a (29–32) példákban.

- (29) *Hát a Csilla szerint terrorizálja a Zsófit! Lelkileg, mert megverni azért eddig még nem verte meg...* (MTSz. 2009, Rakovszky Zsuzsa)
- (30) *volt még két fiú a csoportban, de velük csak a Bundesligáról lehetett volna beszélgetni. Ők voltak „a fiúk”, ez a szó a csoportban őket jelentette, Buktát nem értették bele. Ő tiszteletbeli lány, mondták neki egyszer, ami azért erős volt.* (MTSz. 2006, Nádasy Ádám)
- (31) *Reggel, mikor az ENSZ-negyedbe mennek, | Egy apró oázisra fölfilygel: | Egy fadézsában árvácskák virulnak. | New Yorkban ifjabb fejjel ennyire | Nem tűnt föl a zöld fájdalmas hiánya. | A gránitjárda, gránitfal s a lépcső, | A lába alatt: gránit mindenütt. | Ma meglepi az ingatlan-irigység, | Ahogy csak nagyon ritkán idegenben: | – Laknék azért egy East Riverre néző | Toronytetőn egy nyolcszobás lakást.* (MTSz. 2010, Térey János)
- (32) *nem mutattam különösebb ellenállást, mikor nekem adták a gyereket, vagy engem adtak neki, szóval egyszerűen hazahoztam, még a nevét is ő mondta meg kérés nélkül, a lakásba is beengedtem mindkettőjüket. Azért azt tudni szeretném, meddig maradnak.* (MTSz. 2009, Zápor György)

A (29)-ben például a *terrorizálja* igealak jelentésébe beleférne, hogy a szóban forgó, előzetesen meghatározott alany megverte Zsófit, és az a szereplő, akitől idézik (*Csilla szerint*), ki is nézné ezt belőle, de nem verte meg (*eddig még*). Vagy (30)-ban az előzményben arról volt szó, hogy

Bukta nem tartozott a *fiúk* csoportjába, így a beszélő azt feltételezi a hallgatóról / olvasóról, hogy az róla azt feltételezheti, hogy egyetért azzal a megjegyzéssel, hogy Bukta *tiszteletbeli lány*, ezzel szemben őszintén ez *erős volt*. (31)-ben a zöld hiányára való utalás megengedi azt a következtetést, hogy a regényvers szereplője nem szívesen élne tartósan New York-ban, ám ezzel ellentétes vágyról szól a megnyilatkozása: *Laknék azért...* A (32)-ben pedig az előzménymondatok a beszélő engedékenységre, feltétel nélküli befogadókészségére utalnak, amellyel valamennyire szembemegy, legalábbis meglepő az a kijelentése, hogy *tudni szeretné, meddig maradnak vendégei*.

Ebben a használatban szintén van jellemző szórendi minta: az *azért* tipikusan itt is a topik után közvetlenül, vagy a mondat legelején áll.

5.3.3. A [(csak) azért is/se(m)] konstrukció

Az ellentétesség frazémáserűen konstrukcionalizálódott a *csak azért is/se(m)*; *azért is/se(m)* formákban.

- (33) *Te mindent tudsz, Colas, de azt nem, hogy dacból mentem hozzá, csakazértis, mivel te elmentél. Ó, mennyire haragudtam rád!* (MTSz. 1950, Jankovich Ferenc ford., Romain Rolland)
- (34) *Bizony, bizony belőlem sem lett kakaska. Atyám, a kitűnő Minorka Vendel, és anyám, a szerető szívű Minorka Vendelné kicsiny termétiük ellenére páratlanul emelkedett baromfiak voltak. Nem tudtak beletörődni a vigasztalan valóba, így azután dacolva a természettel, csakazértis fiúnéven szólítottak.* (MTSz. 1985, Békés Pál)

A konstrukció szemantikai-pragmatikai oldala kapcsolódik az előzőekben tárgyalt használatokhoz, az ellentétességre azonban markáns expresszív funkció épült. A *(csak) azért is/se(m)* szerkezetet tartalmazó megnyilatkozás pragmatikai jellemzője, hogy a proposícióban megfogalmazott cselekvés, viselkedés egyfajta ellenállás, sőt, szembemenés valamely elvárt viselkedéssel, cselekvéssel.

A fenti példákban szintaktikai szerepét tekintve a *csakazértis* ugyanolyan összetevő, mint a vele mellérendelő szerkezetet alkotó *dacból*, illetve *dacolva a természettel* ok- vagy módhatározók, amelyek egyébként az értelmezését is a dac és az ellenszegülés felé terelik, és hatóköre a predikátum. Ezért úgy tűnik, egy fontos DJ-követelménynek, a szintaktikai „kivülállásnak” nem felel meg. Abból a szempontból viszont, hogy nem tagadható (az *azért sem* ugyanis nem az *azért is* tagadása), nem fő-

kusználható, illetve a hangsúlyossága nem választható, eleget tesz a szintaktikai függetlenség kritériumának. (Ez az észrevétel is azt támasztja alá, hogy a DJ kategória graduális. Nem minden DJ feltételt kell teljesítenie egy DJ mintázatnak.)

A [*csak-azért-is*] kollokációnak már „lexikalizálódott”, jelzői használata is van.¹⁰ Fontos, hogy *csak* nélkül, *azért is/se(m)* formában is működik ugyanez a funkció, a *csak*-ot tehát opcionális elemnek tekintem a leírásban, azzal a megjegyzéssel, hogy megjelenése emocionális többlettel jár, az attitűdjelölést erősíti.

(36) *tudtam, hogy nem fog odahívni, hogy segítek, de én úgylis oda fogok menni, és segíteni fogok azért is.* (MTSz. 2003, Dragomán György)

Az *azért is / azért se(m)* egység helye a mondatban viszonylag kötetlen, a predikátum elején és végén is lehet, a (36)-ban például mondatvégi pozícióban látjuk.

A tagadó formát azért jelzem külön a reprezentációban, mert bár az [*x is*] szerkezet tagadó formája általában az [*x se*] vagy az [*x sem*], a konstrukció nem kompozicionális abban az értelemben, hogy nem a „pragmatizáció előtti” ok- vagy célhatározói (*azért*) és a kvantor¹¹ (*is*) jelentés összegéből állítható össze az [*azért is/se(m)*] konstrukció jelentése, ezért nem triviális, hogy tagadó mondatban az *is* helyett a „szokásos” *se(m)* jelenik meg, olyannyira, hogy nem is kötelező ez a morfoszintaktikai átváltás:

(37) *Eljött hát azoknak az ideje, akik eddig nem kompromittálódtak, akik a politizálás lényegét nem a pártosodásban látták, és „csak azért is” nem szidalmazták sem a kormányt, sem az ellenzéket.* (Nsz. 1995, Magyar Hírlap)

¹⁰ Például:

(i) *előbb-utóbb megcsomósodik bennük az akarat, a csak azért is remény izomzata.* (MTSz. 1980, Csoóri Sándor)

(ii) *Lázadás alatt persze nem csakazértis-ellenzékeséget értünk, hanem tárgyilagos kritikát, konkrét érveket s a konkrét ellenérvekkel – és nem a hatalmi szóval – szemben való nyitottságot.* (MTSz. 1988, Beke Kata)

¹¹ Az *is* módosító partikulát kvantoroperátorként elemzi Alberti (2006). A generatív megközelítés szintaktikai vonatkozásait nem elfogadva is érvényesnek tartom a szemantikai „szabályt”, amely az *is*-es kifejezések jelentését így írja le: a releváns halmazon belül a megjelölt eleme(ke)n kívül még legalább egy elemre igaz az állítás (i. m. 57, 59).

Mindazonáltal gyakoribb a *se* vagy *sem*, mint az *is* *nem*:

- (38) LEBOVICS észreveszi. *Szállj ki a hintaszékből. Azonnal! Nem szeretik a szüleim, ha használják.* CICA felnőtt nő. **Azért se** szállok ki! (MTSz. 1979, Kornis Mihály)
- (39) *Kezdtet fájni a szívem, hogy miért, magam sem tudom. Ledőltem, rosszul éreztem magam. A fene, azért sem megyek vissza!* (MTSz. 1982, Géczi János)

Feltételezésem szerint az [*azért is*] konstrukció kialakulása is olyan ok-és célhatározós használatokig nyúlik vissza, amelyekben valamilyen explicit ellentét van: a leírt körülményből kikövetkeztethetővel vagy elvárhatóval ellentétes cselekvést, viselkedést kifejező proposíciókban fordul elő, és így „ellentétes okságot” jelöl. Például:

- (40) *azért is jobban esik Margitot mondani, mert mindenki Margónak hívja.* (MTSz. 1920, Szép Ernő)
- (41) *A férj felfogta ezt a pillantást, és felkavarodott az epéje, s hogy bosszantsa az asszonyt, csak azért is gyorsan megnézte a nyerő számok oszlopát.* (MTSz. 1974, Lányi Sarolta ford., Anton Pavlovics Csehov)

A (40) szabályos okhatározói összetett mondat szerkezetet tartalmaz, és az *is* a tipikus, kvantorjelentésben szerepel (van más oka is annak, hogy *jobban esik Margitot mondani*), de az egész mondat már implicál egyfajta dacot, ellenszegülést a beszélő részéről, hiszen az okként megfogalmazott körülményből (ti. *mindenki Margónak hívja*) várható viselkedéssel ellentétes attitűdöt fejez ki a proposíció, amelyben az *azért* megjelenik (*jobban esik Margitot mondani*).¹² A (41) pedig egy mellékmondatfőmondat sorrendű célhatározói összetett mondatot tartalmaz (*hogy bosszantsa az asszonyt, csak azért is gyorsan megnézte a nyerő számok oszlopát*). A mellékmondatban megfogalmazott cél (*hogy bosszantsa az asszonyt*) expliciten kifejezi azt, hogy a főmondatban kifejezett cselekvés (*gyorsan megnézte a nyerő számok oszlopát*) ellentétes a másik szereplő (az asszony) által elvárt viselkedéssel. Ez az „explicáció” és az alárendelő összetettmondat-szerkezet, amelyben az *azért* utalószóként elemezhető, még a célhatározói utalószós konstrukció olvasat (5.2.3.) felé viszik

¹² A példa és interpretációja Dömötör (2012: 10)-ből származik.

az értelmezést. A mellékmondat nélkül azonban teljesen megfelelne a [(csak) azért is] konstrukció formai és funkcionális feltételeinek.

A [(csak) azért is/se(m)] konstrukció olyan pragmatikalizációs folyamat eredménye, amelyet szerkezeti redukció (az *azért*-tal referenciálisan azonos, okot vagy célt meghatározó (tag)mondat eltűnése) válthatott ki. Benne az *azért* összetevő – a jelen nyelvállapotban még – elkülöníthető a szerkezet alkotóelemei között (formailag összetett konstrukció), a kifejezés egészének jelentése azonban nem áll elő az alkotóelemek jelentésének összegéből és kapcsolódási mintájukból (nem kompozicionális konstrukció).

6. Összegzés

A tanulmány az *azért* demonstratívum jellemző használatait mutatta be, és azokat egy olyan pragmatikalizációs folyamat állomásaiként tüntette fel, amelynek során az *azért* a demonstratívumok alapvető funkciójától, a deixistől (5.2.1.; 5.2.2.) a textuális funkciókon (5.2.3.; 5.2.4.; 5.3.) keresztül az expresszív funkciókig (5.3.1–5.3.3.) jut el.¹³ Konkrétabb megfogalmazásban ezek a fő csomópontok az ok- vagy célhatározói használat (5.2.1–5.2.3.), a következtetés (5.2.4.) a megengedés (5.3.), a szubjektívizálódott ellentét (5.3.1.; 5.3.2.), illetve az „ellenkezés-dac” konstrukciója, a [(csak) azért is/se(m)] (5.3.3.). Minden állomás meghatározott szerkezeti és szemantikai–pragmatikai feltételekkel írható le, ezért konstrukcióként jellemeztem őket, létrejöttüket konstrukcionalizáció eredményének tartom. A konstrukciós szemlélet érzékeny a belső struktúrára is, a vizsgált konstrukciókról ilyen szempontból az mondható el, hogy bennük az *azért* elem a határozói mondatszerep elvesztésével diskurzusjelölővé vált. A diskurzusjelölő használatokban az *azért* elem pozicionális jelentése (ok- vagy célhatározói körülmény) megszűnt, helyette textuális és/vagy expresszív, attitűdjelölő funkció alakult ki; a mondat szintaktikai szerkezetébe nem határozóként illeszkedik már (nem

¹³ Az egyes használatok korántsem kizárólag egyik vagy másik csoportba tartoznak. Már az endoforikus deixis tipikus eseteiben (3.2.2.) is van textuális jelleg, hiszen az anafora, a diskurzusdeixis a nyelvi kontextus elemei között teremt kapcsolatot, az expresszív konstrukciókban pedig szintén fennmaradhat textuális, szövegszervező funkció, valamiféle visszautalás a diskurzus valamely – akár csak implicit – elemére.

tagadható, nem hangsúlyozható stb.); konkrétabb pragmatikai kontextus-hoz kötődik a használata, és sajátos prozódiai minta társul hozzá.

A bemutatott textuális és expresszív funkciók mind az endoforikus deixisre, a diskurzusdeixisre vezethetők vissza, de nem egyetlen grammatikalizációs-pragmatikalizációs ösvényen vannak, ezért összességében az ún. poligrammatikalizációra is példák. A poligrammatikalizáció azt jelenti, hogy egy konstrukció több, egymásból nem következő grammatikalizáció forrás szerkezete (ld. Robert 2005).

Irodalom

- Alberti Gábor (2006), A magyar mondatelmélet és gyakorlata generatív megközelítésben III. A háttérelmélet. HEFOP Bölcsész Konzorcium, Budapest.
- Dér Csilla Ilona (2005), Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 247–264.
- Dér Csilla Ilona (2008), Grammatikalizáció. *Nyelvtudományi Értekezések* 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dér Csilla Ilona (2009), Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.), *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 293–303.
- Dér, Csilla Ilona (2010), On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica* 57/1: 3–28.
- Dér Csilla Ilona (2012), *Az azért és akkor* pragmatikai funkcióiról a mai magyar spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154–177.
- Dér, Csilla (2013), Grammaticalization. A specific type of semantic, categorical, and prosodic change. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie. Schriftenreihe des Fachgebiets für Ungarische Literatur und Kultur an der Humboldt-Universität zu Berlin* 18. Berlin – Budapest. 160–179.
- Diessel, Holger (1999), *Demonstratives. Form, function, and grammaticalization*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Diessel, Holger – Breunese, Merlijn (2020), A typology of demonstrative clause linkers. In: Næss, Åshild – Margetts, Anna – Treis, Yvonne (eds), *Demonstratives in discourse*. Language Science Press, Berlin. 305–341.
- Dömötör Éva (2012), Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen: In: Parapatics Andrea (főszerk.), *Félúton 7. A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa*. ELTE BTK, Budapest.
<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/8094>

- Dömötör Éva (2022), Demonstratívumok konstrukciós megközelítésben. Doktori (PhD) értekezés. PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
http://btk.ppke.hu/uploads/articles/7431/file/disszertacio_domotor_eva.pdf
- Fraser, Bruce (1999), What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–952.
- Furkó, Bálint Péter (2007), The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of *well* and *of course*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen.
- Furkó Bálint Péter (2013), A diskurzusjelölők alaptermészete a pragmatikai szemlélet tükrében. *Magyar Nyelv* 132: 157–162.
- Furkó Bálint Péter (2019), Diskurzusjelölők és egyéb diskurzuspragmatikai eszközök forгатókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Furkó, Bálint Péter (2020), Discourse markers and beyond. Descriptive and critical perspectives on discourse-pragmatic devices across genres and languages. Palgrave Macmillan, Switzerland.
- Goldberg, Adele E. (2003), Constructions: A new theoretical approach to language. *Trends in Cognitive Science* 7/5: 219–224.
- Goldberg, Adele E. (2006), Constructions at work. The nature of generalization in language. Oxford University Press, Oxford.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya (1976), Reference. In: Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya, *Cohesion in English*. Longman Group Ltd., London. 31–87.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard (1998), The semantic status of discourse markers. *Lingua* 104: 235–260.
- Heine, Bernd (2013), On discourse markers: Grammaticalization, pragmaticalization, or something else? *Linguistics* 51/6: 1205–1247.
- Heine, Bernd – Kaltenböck, Gunther – Kuteva, Tania – Long, Haiping (2021), *The rise of discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hoffmann, Thomas (2016), Construction grammars. In: Dancygier, Barbara (ed.), *The Cambridge handbook of cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge. 310–329.
- Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds) (2013), *The Oxford handbook of construction grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Cross (2003), *Grammaticalization*. Second edition. Cambridge textbooks in linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kálmán László (2001), *Konstrukciós nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina (2006), *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina (2008), A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–347.

- Laczkó Krisztina (2021), A deiktikus kivetítés. *Argumentum* 17: 467–487.
- Lehmann, Christian (1982/1995), *Thoughts on grammaticalization*. Lincom Europa, München.
- Lehmann, Christian (2002), *Thoughts on grammaticalization*. Second, revised edition. Christian Lehmann, Erfurt.
- Norde, Muriel (2009), *Degrammaticalization*. Oxford University Press, Oxford.
- Robert, Stéphane (2005), The challenge of polygrammaticalization for linguistic theory: Fractal grammar and transcategorial functioning. In: Frajzyngier, Zygmunt – Hodges, Adam – Rood, David S. (eds), *Linguistic diversity and language theories*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 119–142.
- Tóth Enikő (2019), *Ez vagy az? Egy produkciós kísérlet eredményei*. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1: 129–146.
- Tóth Enikő – Csatár Péter (2014), A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 67–85.
- Tóth Enikő – Csatár Péter (2015), Egy interfész jelenség: indexikális demonstratívumok azonosító fókuszban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2: 63–77.
- Traugott, Elizabeth Closs (1982), From propositional to textual and expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds), *Perspectives on historical linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 246–271.
- Traugott, Elizabeth Closs (1995), The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization.
<https://web.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>
- Traugott, Elisabeth Closs (2003), Constructions in grammaticalization. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds), *The handbook of historical linguistics*. Blackwell handbooks in linguistics. Blackwell, Malden – Oxford – Melbourne – Berlin. 624–647.
- Traugott, Elisabeth, Closs – Trousdale, Graeme (2013), *Constructionalization and constructional change*. Oxford studies in diachronic and historical linguistics. Oxford University Press, Oxford.

